

УДК 81'373.21-112(477 : 53) : 94"652"

ТОПОНІМІЧНИЙ СЛІД В УКРАЇНІ АРАБО-ХОЗАРСЬКОЇ ВІЙНИ 710–737 РОКІВ

Костянтин Тищенко¹

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Лінгвістичний музей,
вул. Володимирська, 60, Київ, Україна, 01033,
тел.: (+38044) 239 34 97, e-mail: langs@com.ua

Контекстуальним методом досліджено виразний слід арабо-хозарської війни 710–737 років переважно у топонімії Лівобережної України та по трасі походу Мервана “від Росави до Русави”. В основах топонімів виявлено імена проводирів джигаду.

Ключові слова: топонімія, джигад, потала, Україна, Халіфат, Русафа, Гішам, Мерван, Маслама, аль-Хараші, р. Заб, ас-Саффах.

Потала як праукраїнська реалія: Подольохи, Водолаги, Зміїв, Гостомель. Спочатку подамо відомості про сам звуковий матеріал цього мовного знака (зокрема – як основи власних імен арабського кола). Він трапився у праці А. Гафурова про ім’я та історію. Там читаємо: “*Фатулла* див. *Фатхулла*. *Фатх* فتح *Faṭḥ* перс. чол. (ар.) ‘перемога’. *Фатхалі* فتحعلی *Faṭḥ ‘Alī* ‘перемога [належить] *Алі*’... *Фатхулла* فتح الله *Faṭḥ Allāh* ‘перемогу [дає] *Аллах*’” [2, с. 200]. Ці власні імена іранців і тюрків нагадали тоді назви сіл *Фатовець* ІФ і *Фотевиж* См, і не більше.

Реєстр ойконімів України [20] дав змогу виділити як причетну до цього ж прототипу основу назв *Паталáx-івка* Лг, *Патла-івка* Пл і *Подольóх* Хк. Про існування г. *Паталáx*-а під с. Книшівка Пл біля Гадяча повідомив В. Ф. Терещенко. З давніших виписок ойконімів з Сіверщини знайшлася досі не пояснена назва урочища *Подольóх* у с. Уралове См = Олтар+. З-поміж українських лексичних явищ сюди явно належать слово ПОТА́ЛА та вираз *віддати на поталу* (!), – хоча й із зміненим наголосом. Он який сенс могла початково мати ця ідіома.

Вона не просто давня, але збережена тільки в українській, бо етимологічний словник не забарився б подати відповідники з сусідніх мов – але ж їх немає. Так прийшло осмислення того, що слово *потала* являє собою унікальний праукраїнський арабізм (поруч зі словами *могорич*, *мацапура*, *воропай*, значенням слова *батьки*).

Водночас було помічено, що «місцеве» П- в топонімії відповідає арабському Ф-. Така відповідність відома й для арабських аналогів давніших і не тільки перських назв: Фарс/ Парс, Фурáт/ геб. Pēḡāt (гр. Εὐφράτης Євфрат), Філістін/ Палестина... Що до інших запозичень, то українське П- не раз відповідає в іменах чужомовному, зокрема

¹Стаття подана в авторській редакції

і грецькому Ф-: Пилип < Φίλιππος; Прося, Пріська < Ευφροσύνη, Степан < Στεφάνος (пор. і *фляшка* ~ *пляшка*, *фаланга* ~ *паланка*). Тобто, *потала* < Fath Allah не становить винятку...

Далі дійшла черга до назв *Водолąg-а* 2 Хк, *Водолагівка* Пл, *Водолазьке* Дп, Хк, *Водолаги* См... Це він же, Фатх Аллах! Тільки в іншому мовному середовищі, адже Ф- > В- також не є випадковим звуковим пристосуванням. Про мозаїчність заселення Наддніпрянщини писано не раз. Істотно, що в усіх видозмінах топооснов вихідне слово залишається упізнаваним.

Потім виявилося, що народна етимологія здатна досягати високого ступеня звукової близькості простими засобами: поруч з арабським військовим монастирем *Риботином* < ар. *ribat* Чг над Десною – знову цей же вигук Фатх Аллах у назві с. *Подолąg-и*! Тут і слід потали, і вектор Поділля. Це підважує тезу про деформованість топонімії через тривалий вжиток.

Іл. 1. Слід джигаду в топонімії України

Потолоково Кострома {Рассохово}, *Потоловка*, Белг. {^Росоши Воронеж.}, *Потоловка*, Белг. {^Росошь}. Також і в Білорусі *Патольцава* Магіл. {Курманав, Ракаўшчына}. Назва с. *Паталах* під Ханти-Мансійськом лише недавно перероблена на Потанах [26].

Дещо зберегла і гідронімія України. Але з варіантів назви р. *Водолага* п Мозу п Сіверського Дінця видно, що розуміння основи було втрачене вже давно. З якого матеріалу картографи взяли теперішню «офіційну» назву річки, видно з її форм, збережених в історич-них документах: *Адалах*, *Адалаг*, 1571: *Одалагъ*, *Адалага*, 1639: *Отдалага*, 1779: *Водолаж-ка*, 1781: *Водолака*, або з запису XVIII ст. назви балки *Водолацкая* п Луганчика – тепер це б. *Водолазька* [10, с. 116]. Можна тільки уявити собі, скільки разів ці назви «редагували».

Перша спроба нанести цей матеріал на карту показана на ілюстрації 1. Очевидний

В Росії друга модель Ф- > В- трапляється зрідка: с. *Водолазов* серед Донського степу Рост. {поруч Воробьево}, *Водолазово* Свердлов., Кург. {Усманово}. Переважає Ф- > П-, що свідчить про іраномовне посередництво: *Потолоково* Новгород. {Мышино, Погорелково},

факт – основний ареал поширення таких назв міститься на Лівобережжі Дніпра (Хкб, Пл4, Лг2, Дп). Є їх по декілька на Сумщині, Київщині, навколо Карпат. Важливу прогалину у поетапно відтворюваній картині заповнює назва стр. *Падалка* у с. Синява Кв Рокит.

Однак чи точно до цих назв причетні араби ?

З історії не відомо, щоб такий бойовий вигук вживали печеніги, половці або татари: не ті історичні обставини, не те середовище, не той релігійний запал. Вони мали своє ура! ‘бий’ < тюрк. *viratak* ‘бити’. Натомість у топонімії земель, де арабський джигад був засвідчений історично, такі назви існують дотепер: *Fath Allāh* Туніс, *Fathollāh* Іран 2, Афганістан 2, Пакистан, **Patala** (!) Чад, Мозамбік, Індія [26]. З іншого боку, існують назви *Потолоково* в РФ Новг., Костр., – слід гадати, з тих же історичних причин, що й у нас на півдні.

Чи є слід арабів в околицях? За вже відпрацьованою методикою [11–18] були переглянуті за АТП [20] топонімічні околиці виявлених двох десятків назв від основи Паталах-/ Водолаг- в Україні з метою пошуку інших незалежних ознак присутності арабів. (Піктограмою виділено топоніми із значенням “змій”; пор. фольклорне “Змій Горинич”).

● **ПАТАЛАХ**івка (Фатх Аллах) Лг Сватове: ^РАЙгородка; ЗМІївка, КУЗемівка (пор. укр. казюка, рос. [козюля] ‘гадюка’), НеСТУКАївка, **КОЛОМ**ийчиха (кала Умайя ‘укріплення Омейядів’); ● г. **ПАТАЛАХ**а біля с. Книшівка Пл Гадяч: МЕЛЕШки, КІБЛИцьке кибла, БУДИща 2, ПИРЯТИНщина, ШАДурка, САРАНЧова Долина, КИЯШківці кияс; + **КОЛОМ**йцева Долина, ЧИЖове, **БарАБАШ**івка! сини Аббаса; ● *Патлаївка* Пл Пл: ^ГРИНівка; КаШУБівка шу’убійя (‘рух опору арабам’ [18]), АБАЗівка Аббас^ ВАСьки, ЛАВРИки; ПАДАЛКи Фатхаллах, **БарАБАШ**івка!, КУЛИкове, КОЗУБи, ТВЕРДоХЛІБи твердиня Халєб, ЯСЕНувате, ВАКУЛинці ар. Бакаулла ‘вічність належить Аллаху’, ВІЛЬХовий Ріг, ГЛОБи, МИЛЬці, БУРТи, ВІЛЬХівщина, КОЛОМаєк, ГЛУХове халуф, ГОРБанівка, РОЗСОШенці Росафа, ТАХТАУЛове, САПОЖине ас-Саффах; ● **ПАТАЛІ**ївка [Encarta] = ПОТАЛІївка (U) Кв Іванків (це виразне продовження згаданого ар. Фатхалі فتحعلى Fath ‘Alī ‘перемога [належить] Алі’ [2, с. 200]): бол. ШУБотИНкове шу’убійя + тяти [18] у с. Шкнева, БОЛОТня, БЛІДча, ЖМІївка, ВОРОПАївка, ПОТОКи, ТЕТЕРівське; ● **ПОДОЛЬОХ** Хк Хк: ^ШУБИне шу’убійя [18]; **МЕРЕФа** Мерван?, БІДРЯГи, **САНЖА**ри ар. санджар ‘той, що вражає’, один з епітетів Аллага, ОЛЕШки, ПоКОТИЛівка qtl вбивати, лЕЛЮки 2, **ХОРОШ**еве (і городище Хорошеве, струмок Хорошів Колодязь), **МОВЧ**ани мульк, СОРОКівка шарк?, ВІЛЬХівка; ● ПОТЕЛИЧ Лв Жовк.: **ШУБА**ри [18], МАЛЕХів, СИТИХів, **МЕРВ**ичі, ПередМІСТя мечеть, МІЛЯва, БОЯНець, ГАЙ, СОРОКи, СОРОЧі Лози, **ГОРОДЖ**ів, СОРОКи, ЗАВАДів, ЗАВАДа, ЛАВРИків, МОЩана, СУЛИМів, СКВАРява, СОПОШин аль-Саффах, ГРИНчуки, КОЗУЛЬка!; ● ур. ПОДОЛЬОХ у с. Уралове (= Олтар) См С.Буда: ПОДіли, ШАЛИМівка, Зелений Гай, СОРОКине; ● **ПОДОЛЯ**Ки Чг Короп: ^РИБОТин рибат; ПУСТа ГРЕБля Фустат?, РУБАНників, НеХАївка (ар. хай змій), ГАЛИЧівка халіф, КАРИЛЬське кари читець Корану, ШАБАЛинів; ● **ПОДОЛ**ИВка Хк Барвінкове: **БарАБАШ**івка!, ГАРАЖівка 2 харадж, КОРБівка; ● **ПОДОЛ**И Хк Куп’янськ: Вел. ШАПКівка сьпах військо, РЕВУЧе, ТАБАївка Теби, САМборівка сан

+ бор-, БОДРІВКА, ГЛУШківка; • ПОДІЛ См Охтир.: ^ВІЛЬХове, БУДне; р. ХОХІМЛЯ ? = Хохомля, ОКУЗемин, ОПОЛОГИ, КОЗятин, РУБАНИ, Веселий ОГАЙ, ГРУНЬки 2, ГРІНченкове, П'ЯТкине, РОЗСОХувате Росафа, ОГАЙ-МОШЕНка, ПАРАСКовеньки, ОЛЕШня, РИБОТень^ ЯСЕНове^ МОЛОДецьке; • ПАДАЛКИ См Лебед.: ^ГАЛУШки; БАСІвщина, ГЛИБоке, САВОНиха, МИРне, ГЛУШівка, ГРАБці, КАРАВАН, МИРОНівщина, ЯСНОпілля, ГРУНЬки, ШУМили, ГРУНЬ, ДРОЗДівщина, **Барабашівка!**, РЯБушки, КОЛОМІйці, ЧИЖове, Зелений ОГАЙ; • стр. ПАДАЛКА у с. Синява Кв Рокит.: ОЛЬШАниця, КИТАЙгород (=Насташка), МОВЧанівка, ТЕЛЕСівка; • Нова Водолага Хк річ: Зелений ОГАЙ; РЯБухине, КАРАВАН Кейруан, ЗАВАДівка Савад, Вавилонія, МЕЛИХівка маллах, Парасковія п'ятниця, Нова МЕРЕФА, КАРАВАНівка, МУРАВлінка альмурабіти?, Стара ВОДОЛАГа^ БАХМЕТівка Мохаммед; • ВОДОЛАГи См См: БАСІвка, ВАКАЛівщина, Зелений ОГАЙ, ШАПошникове, СИМОНівка, ВІЛЬШанка, БезДРИК, ОГАЙок, ШАРАПівка; • Водолагівка Пл Н. Санжари: ПУДЛівка, КОБи, Пасічне\, МОВЧанівка, ОПОЛОГИ, БОЛОТо 2, ЛЕЛЮХівка, ГАНЖі, ГАЛУЩина Гребля, ОПОЛОГИ-Низ, КОЗУБи, КОБЕЛячок; • ВОДОЛАЗьке Хк Близнюки: ^ДЯГівка алб. gjak 'кров'; ГАРАЖівка харадж, РЯБоконівка, МИЛівка мулла?; • ВОДОЛАЗьке Дп Межова: ^НАТАЛівка; РАЙполе; • б. Водолазька п Луганчика Лг Краснодон: МИРне, ВАЛІвка, ГЛИБоке, ГАБУН, ХОРОШилове!; • БАДАЛОВО = БОДОЛів Зк Берегове: О ЗМІІвка, ГАРАЗДівка, БАДів, БАКОШ вакф.

Далі дослідження пішло іншим руслом, тому цей матеріал зафіксовано так, як він склався на липень 2010 року. Головний висновок: у 20 місцях в топонімії України прочитується слід джигаду і супровідних реалій (іл. 1).

Джигад у VIII столітті. «Омейяди продовжували політику великих завоювань і постійних грабіжницьких наскоків на сусідні країни суходолом і морем, для чого за Муавіі у сирійських портах було побудовано флот. До початку VIII ст. арабські війська завершили завоювання Північної Африки, де опір чинили не стільки візантійське військо, скільки войовничі й волелюбні кочові берберські племена... У 711–714 роках араби завоювали більшу частину Піренейського півострова, а до 715 р. ними було загалом завершено завоювання Закавказзя й Середньої Азії» [1, т. III, с. 114]. Протягом п'яти років, від 673 до 678 року вони підступали до Костянтинополя з суходолу, а з моря загрожували своїм могутнім флотом, але 678 року уперше був застосований грецький вогонь, і вони зазнали цілковитої поразки. У 717–718 роках вони знову обложили Костянтинополь сухопутними й морськими силами. Іконоборець Лев III Ісавр спалив їхній флот і розбив армію у кількох битвах.

Умайяди (ар. Banu 'Умаууаh Бану Умайя), традиційно звані Омейядами, – це династія, яку заснував халіф Му'авія. Вона панувала в усій мусульманській імперії від 650 до 750 року, а згодом ще майже 300 років лише в Іспанії (756–1030). Порушивши традицію перших халіфів, Му'авія запровадив династійний принцип. Столицею халіфату став Дамаск у Сирії (а від часів Гішама – Русафа). Омейяди засвоїли цивілізацію цієї країни і сприяли розвитку міст. Вони надали імперії міцної адміністративної структури і залучили арабізовану Сирію до участі в арабських завоюваннях (цим можна пояснити й наявність сирійської чи арамейської морфеми **Бар-** у топоосновах укр.

Баромель-, *Барабаш-*, див. далі). Інтелектуальний розвиток проявився, зокрема, у появі юридичних наук.

Гістограма унаочнює органічність розподілу ойконімів України навколо назв 20 селищ, завойованих збройно під час джигаду. Наведено всі рекурентні топооснови і частину унікальних.

Кожний топонімічний ландшафт починається з топонімічної теми – осердя, центрального топоніма. Таких назв є 20 – від основ ПАТАЛАХ-, ПОДОЛЬОХ-, ВОДОЛАГ-, що найпевніше походять з арабського вигуку

У рематичній частині (на місцевості навколо кожного осердя) домінують становлять найчастіше (по 8 разів) згадані ГАЙ (ар. бай змій) і ОЛЕШНЯ (Аллах), що цілком відповідає темі. По 6 разів трапилися основи назв БАСІЩИНА (Аббас) і ГРУНЬКИ (Гарун), що могло б вказувати на час Аббасидів (після 750 р.).

Далі матеріал унаочнено за змістом (після знака + подано назви з унікальних, ++ – з тих, що не вмістилися на схемі).

1. Ознаки ісламу. П'ЯТКИНЕ (п'ятниця), МИП'ЦІ (мулла), ЛЕЛЮХИ (Аллах), САЛЕХІВ (салех праведний), МОЩАНА (масджид), ОДРАДНЕ (удрат), РИБОТЕНЬ (рибат), СУЛИМІВ (ім'я Салим неушкоджений, здоровий), МОЛОДЕЦЬКЕ (муладі) + БАХМЕТІВКА, КОЗЯТИН (казий), РОСЛАВИЧІ (Расул), ШУМИЛИ (джума), ШУБИНЕ (шу'убія 'народи', ознака збройного опору) ++ ВАКУЛИ (Бакаулла), КАРИЛЬСЬКЕ (кари), КАРМАЛЮКОВЕ (Кармаль), ХАСАНІВКА (Хасан).

2. Етноніми. РЯБУХИНЕ (араби), ГРЕБЛЯ?, КОБЕЛЯЧОК (кабіли?), + МУРАВЛІНКА (альмурабіти), СКВАР'ЯВА (sfr) ++ ШЕПАРІВЦІ.

3. Військо. ШАПКІВКА (сяпах), ГЛИБОКЕ (галіб), РУБАНИ, + БУРТИ (буруд), ПОКОТИЛІВКА (qtl), БАДАЛОВО (потала).

4. Держава. ЗМІВКА, МИРНЕ (емір), КУЛИКОВЕ (кулі), ПОЛОГИ (полоз), + ГАЛИЧІВКА (халіф), ГЛЕВАХА, СОПОШИН (аль-Саффах), САМБОРІВКА (сан 'змій'? + бор-).

5. Податки. ГАРАЖІВКА (харадж), МОВЧАНИ (мульк) + ЧИЖОВЕ (джиз'я).

6. Географічні назви. СОРОКИ (шарк), ЗАВАДІВ (Савад), КАРАВАН (Кейруан), КОБЦІ (ар. Кабк 'Кавказ'), ЛАВРИКІВ (Ляберіє), РОЗОШЕНЦІ (Росафа), ХЛЕПЧА (Халеб), САНЖАРИ (г. Шингар), + ПУСТА (Фустат), СИТИХІВ (Сетіф) ++ ШАРКИ (шарк), БАХМАЧ (Агмат?), ДЕМЕШКІВЦІ (Dimashq Дамаск).

7. Імена осіб. ХОРОШЕВЕ (аль-Хараші), МЕРВІЧІ (Мерван), КОЛОМІЙЦІ (кала Омей-) ++ ГЛОБІВКА (Аглабіди), ЕСМАНЬ (Усман?), СОПОШИН (ас-Саффах).

8. Інше. БОЛОТНЯ (балад місто), КОЗУБИ (касба селище) + ШАРАПІВКА (шарап вино), САВОНІХА (арам. сафон 'північ': квазівка на варягів?).

Отже, в околицях сіл з назвами від основи ПАТАЛАХ- повторені 42 тематично пов'язані з арабами топооснови (кожна у 2–8 назвах). Разом таких назв 124 з 245. Їх можна вважати достатнім доказом арабського джигаду переважно на Лівобережжі Дніпра у VIII ст. за поки що не з'ясованих обставин

Іл. 2. Контент-аналіз топооколиць селищ з назвами від основ Паталах-, Подольох-, Водолаг-

Перше припущення про топооснову Омель- як історичне продовження імені Омейядів було висловлене 2008 р.: ОМЕЛІ/ьгород Кг, -яни См, -янів Чг, -янівка б, -янщина Рв, -ьник З, -ьники ЖТ [11, с. 20]. Далі до цих спостережень долучилася білоруська назва міста ГОМІЙ (= Гомель), яка може зберігати форму топооснови з протезою, ранішу від розвитку типово слов'янського «L erentheticum» (вставного -л-) на місці -й-. В етимологічному словнику

іншомовних топонімів України цей список розширений за рахунок топонімічної моделі з останньою морфемою -ом(е)ль: РадОМЛЯ, БорОМЛЯ См, ВіжОМЛЯ Льв, БегОМЛЯ Курськ., БлудзЕМЛЯ ВУЗ [16, с. 132], сюди ж і ГостОМЕЛЬ Кв. У польських основах -otia/ -otie відображено давніший звуковий стан, а у словенських -omelj/ -omlje та сербській у Чорногорії -имља – пізніший.

Хоча основа -ОМЕЛЬ- (< ‘Омейяди’?) звичайна на карті України, однак в околицях назв з імовірним значенням ‘потала’ вона не зустрілася й разу. Напевно, тому що для завойованих племен поняття Омейядів і арабів спочатку були тотожні, а відмінність їх сплила лише через 15 років, після битви на Забі й приходу Аббасидів до влади в Халіфаті.

За даними В. Нерознака, топооснова *Житомир*- має давніший варіант *Житомель*-: у Списку міст Воскресенського літопису серед київських міст названо Житомель (ПСРЛ VII 240). З іншого боку, також у В. Нерознака згадане с. *Жытомля* Ву (Гродно) [7, с. 73], що стає в переконливий ряд з назвами *Віжомля* Льв, *Любомль* Вл, *Радомля*, *Боромля* См. Волинським аналогом слобожанської *БорОМЛі* виявилася назва с. БорЕ-МЕЛЬ Рв. Далі парадигма топооснови -ом(е)ль поповнилася назвами *БудИМЛЯ* Рв, *ТихОМЕЛЬ* Хм, *ЯрОМЕЛЬ* Вл.

У зв’язку з виявленими вище в околицях топонімів *Патлаївка* Пл, *Подолівка* Хк двома назвами *Барабашівка* можна припустити їхнє походження від *Bar Abbas ~ Beni Abbas. Тоді *Боремель*, *Боромля* < *Bar ‘Umaуyah з типово слов’янським «L erentheticum» (пор. у Єгипті нп Вагrâtiya, в Індонезії Baramai). **Початкове Бор-** могло стати **пересмисленням Бар-**, тоді як в основах з кінцевим -бор ця морфема є питомо слов’янською (пор. Юрій ЗмієБОРець).

Виділений півжирним курсивом висновок з контекстуальних даних дістав несподіване пряме підтвердження у вигляді збереженої в атласі Encarta давнішої форми **БАР.ЕМЕЛЬ** саме для цього топоніма [26]. Крім того, відкрився новий факт існування нп **BAR.OMLAK+** = Branovo у Словаччині (під Komárno) [26] в оточенні нп з назвами: Semerovo 2, Vešeňov, Kozárovce, **Imel’**, Chotín, Radvaň 2, **Vrábľe**, Ondrejovce, Ohaj 2, Podhájaska, **Saliby** 2 (пор. ар. salib хрест), **Zalaba** (ар. salaba хреститися). Також в Угорщині: Baromjárás 2, BárOMAJor.

Про масштаб арабської експансії свідчить географія поширення цих топонімічних моделей: Україна, Білорусь, Росія (Курс., Брянс., Орл., Новг., Тверс., Мос., Омс.), Польща, Словаччина, Чехія, Словенія, Чорногорія. Це добре співвідноситься з іншими проявами арабської експансії тих часів, зокрема, топонімічним слідом утечі габрів [11, 13–17]. Як видно з префіксоїдів зібраних далі назв з морфемою -омель, якісь люди Омейядів мешкали біля наших предків, будили сусідів (вранішньою молитвою), інші жили тихо, траплялися й завзяті (Яр-), були в них і смерди. Одні Омейядам раділи, любили їх, гостили, шанували (Щ- < чт-?), хтось від них постраждав, хтось – тікав; хтось бачив їхні вежі (вози), інші з ними блудили, треті боролися. Компонент Рид-/Рыд- може походити з лит. gytas ‘схід’.

На сьогодні зведення топонімів моделей “Префіксоїд + OMEL” (які можна інтерпретувати як вказівки на людей Омейядів) виглядає так:

РадОМЛЯ См, Магіл., Гом., Мос., **Radomlje** SLN, **Radomia** PL, **Radomilice** CZ (радіти);
ЛюбОМЛЬ Вл, **LubOMIA** PL, (пор. **Luboměr** CZ2) (любити);
ГостОМЕЛЬ Кв, **GostOMIA** 3, **GostOMIE** PL, **HostOMIce** CZ2, **ГостОМЛЬ** Орл.,
ГостОМЛЯ 2 Курс., пор. Любеґошч 168а, Радоґошч 168г (гості, купці);
ХотОМЛЯ Хк, **ХатОМЕЛЬ** = **ХатОМЛЯ** Брєс., **ХацЕМЛЯ** Віц., Верх. **ХотЕМЛЬ** Курс.
 (києворус. хоть 'кохана');
ЩИМЕЛЬ Вел. Чг, пор. **Щемелево** Тверс. {АРПачево, ЖАБны} (рос. *чить* шанувати);
БорЕМЕЛЬ Рв = **БАРЕМЕЛЬ** ! [Encarta], **BAR.OMLAk** SK [Encarta], **Бор.ОМЛЯ** См
 (Трост.) і ур. **Бор.ОМЛЯ** біля с. Новомутин См (Конотоп), р. **БорОМОЛка** Жт (Жоростень),
 р. **БорІМЛЯ** См (Путивль), р. **БорІМЛЯ** См (Охтирка), **BorzYMIE** PL; **Baromjárás** Н 2,
Vágotajor Н ? (бор- народна етимологія з араб. бар- син, нащадок);
ЖитОМЕЛЬ+ (суч. Житомир), пор. **ЖытОМЛЯ** Грод., **ŽydOMice** PL, **Žitovlice** ? CZ (жити);
БудИМЛЯ Рв (пор. **БудИМЛЯ** СГ, **BudOMIErz** PL) (будити);
ВіжОМЛЯ Ль Яворів (вежі);
ЧерЕМЕЛЬ Вел. Рв; **ЧортОМЛик** Дп;
РидОМИЛЬ Тр, пор. **РыдОМЕЛЯ** Віц. (лит. *gytas* схід);
ТихОМЕЛЬ Хм, пор. **ТухОМЕЛЬ** Брян.;
ВорокОМЛе Вл (ворог-?);
ЯрОМЕЛЬ Вл.
 Поза Україною: **БегОМЛЬ** = **БегОМЛЯ** Віц., РФ Курс. (пор. **БогОМЕЛЬ** Омс.?, **BiegONice**
 PL) (бігти?);
ЇрноМЕЛJ SLN, пор. **ЧорНОМИ**н Вн, **ЧорноБиль** Кв, **ЧарноБель** Магіл. {ГЛУХі,
 ЗАЛОТВа};
 jez. **SudOMIA** PL, **СудИМЛЕ**во РФ Моск., пор. **SandOMIERZ** PL (судна, човни);
БлудзЕМЛЯ Магіл.3 (блудити);
СмярдОМЛЯ (= Черемушки) Новг., **СмердОМЛЯ** Новг. (смерди);
DragOMELJ SLN., **DrogOMIL** PL, **DrogOMIłowice** PL, **ДорогОМИЛ**ово РФ Мос.
 (дорогий);
StradOMIA PL2, пор. **StradOM**, -ка, -но PL; **Stradonice** CZ (страждати).

Назва харківського с. *Хотомля* має синонімічну форму *Хотімля* Хк, що могло б бути наслідком типового українського переходу О > І у закритому складі. Але, як виявляється, в Росії теж існує дублет Хотомля = ХотІмля Башк., а на півночі – назва ХотІМЛЯ Тверс. Це може вказувати на походження цієї групи назв від іншого прототипу, а саме – від імені Фатима, пор. Хацім.ча Маг., Хацім.ск Маг.

Ім'я села ЗерЕМЛЯ Жт очевидно пов'язане з гідронімом Зеремля, який може мати іншу словотвірну структуру [див. : 19, с. 120-121]. Основа Ємель-/Ямель-, напевно, продовжує Джеміль-, репліку маґребського міста Джеміля: до такого висновку є й інші контекстуальні підстави (ЄМІЛЬчине Жт; ЄМІЛівка Жт, Кг2, ЄМЕЛівка Тр, ДЖЕМІЛЬне Лг; ЯМЕЛЬня Ль, -ниця Ль).

Показово, що префіксоїди цієї моделі трапляються у сполуках і з іншими основами, пор. в Україні **Радоґош** Хм2, -гоща Жт, -мишль Вл, Жт, -мислівка Хк; **Любо**хини Вл, -мирка 7, -мирівка 5, -іванівка Мк; **Дроґо**мишль, -обич Ль; **Хоти**мир ІФ; **Буди**ґолош Ль; **Воє**гоща Вл; в Росії: **Дороґо**шч Белг., **Бего**ща Курс., **Будо**ґошч Лен., **Видо**ґошч Новг., -огощи Твер., **Любе**ґошч Брян., -егощи Твер., **Радо**ґошч Брян., **Хото**вань Пск., -омиричи Орл.

Цілком імовірно, що кортежі також і тих назв з морфемою -ОМЕЛЬ, де не зустрілася згадка про змія, теж можуть містити важливі подробиці джигаду:

● **Гост**ОМЕЛЬ Кв Кв: ^МОСТИще, ІРПінь, РАКівка, ВОРОПАЇв, ХОДОСівка, ГОРБовичі, МЕЧта = Мрія, ЯСНОгородка, ГЛІБівка, МОЩун, ГОРЕНичі, ГОРЕНка, РИКунь, БОЯРка, БУЗова, ШЕЛЬВів Борок+, ЩЕКАвиця; ● Вел. ШИМЕЛЬ Чг Щорс: ХРНівка, БезУГЛівка, МІСТки, МЛИНок, НОСівка, СМяч, РОГІЗки, КОРОВне, ЩОКОть, ГЛИБокий Ріг, САЛЬне, ХОТУНичі, ЧЕПЕЛів, СНовське; ● БудИМЛЯ Рв Дубровиця: Вел. ЧерЕМЕЛЬ, ВЕРБівка, ЗОЛОТе, МОЧУЛище манзел?, ЯСИНець, ОРВ'Яниця араб, УДРицьк удрат; ● ЧортОМЛик Дп [Нікополь]: ПУТИлівка, СОРОЧине, ГОЛОВкове; ● ТухОМЕЛЬ Хм Білогір'я: ^ПОГОРільці, ВОРОБіївка; ТРОСТянка, ЯМпіль, ЛЕПЕСівка, ШИМКівці, КУР'ЯНки! (пор. босн. Кур'ян 'Коран'), ШЕЛЬВів халіф, КОРНиця, ЗІНЬки, ЖЕМЕЛинці, ПереРОСле, БАЙМАКи, ХОРОШів!, ШУНЬки сунна, ДЗВІНки; ● р. ХохОМЛЯ = ХохІМЛЯ См Охтирка: БАКИРівка, БУЗовик, ГРУНЬ, Веселий ГАЙ, ГРУНЬки, П'ЯТкине, РОЗСОХувате, ГАЙ-Мошенка, ОЛЕШня, ВІЛЬХове, БУДне, Поділ, РИБОТЕНЬ ^ ЯСЕНове, ПАРАСКовеньки, МОЛОДецьке; ● Хомля = Хотімля Хк Вовчанськ: КОТівка, ЗЕМлянки, МОЛОДова, БАКШЕівка, ваф, СОЛОМ'яне, ХИЖНЯкове, САЛТів, ПОГОРіле, НЕСТЕРне.

Існує несумірно менше назв з *першою* морфемою Омель-: ОМЕЛівка Жт, -яни См, -янів Чг, -янщина Рв, -ьгород Кг {зате поруч ІВАНгород, КИТАЙгород < ката'і податки ікта}, -ьник Зп, Кг, Пл; білор. Гомій 'Гомель'. Ось як виглядають їхні топонімічні кортежі:

● ОМЕЛЬник Зп Орхів: НЕСТЕРянка, ОДАРівка, ПУСТОЦВІТне; ● ОМЕЛЬник 2 Кг Онуфріївка: МЛИНок, ЯСИНуватка, ОМЕЛЯнівка, П'ЯТомиколаївка; ● ОМЕЛЬник Пл Кременчук: БАРАКУТи баракат, ЯРЕМівка; ГОРИславці, НедОГАРки, ЧЕЧЕЛеве, ЗОЛОТнишине, КИЯШки, ПриШИБ, РОБОТівка, кЕЛЕБЕРДа, САЛІВка, КОБЕЛячок; ● ОМЕЛЬкове Лг Старобільськ: ^ШУЛЬГинка, ПОГОРіле, ДЖЕМІЛЬне, КУРЯчівка; ● ОМЕЛУша Жт Ємільчине: ВЕРЕСівка, БОЛЯРка, КУЛІШІ, ВІЛЬШанка, ВІЛЬХівка, ВІКТОРівка; ● ОМЕЛЯнівка Кв Поліське: ^Буда; ЯСЕН, КОТовське, РАГівка, ВІЛЬШанка, БУДа-ВАРовичі; ● ОМЕЛЯнівка Од Красні Окни: ВОЛЯРка Vlorë, ФЛЮра, НЕСТЕРове, НовОДОРИЦьке, ЛЕВАНТівка; ● ОМЕЛЬники Жт Народичі: БОЛОТниця, БУДа, ЗАВОДне, РОЗСОХівське, РОГи, ВІЛЬХова, ШИШЕЛівка, ОДРУБи, СНИтище, НОЗДрище; ● ОМЕЛЬченки См Білопіль: ^ГОЛОВачі; Галицьке, ВАЛПівка, СтароЗІНів, НовоЗІНів, БАКША ваф, КОТенки, ГОРОБіївка, БезСАЛівка, РОГІЗне, СОРОКине, БУДки, ЯСТРУБине; ● ОМИЛЬне Жт Романів: ^КОЗАРА 2; ВІЛЬХа, ОЛЬШанка, кАРВИНівка, ХИЖинці, ЯСНОгород^ МОНАСТИРок.

Як бачимо, у 16 нових розглянутих топооколицях підтверджено повторення вже знайомих топооснов: Щек-/Щок- 'змій', -огор- 'Агарь', Салів- саліб 'хрест', Сорокшарк 'схід', Ясин- 'ібн-Ясін', ХИЖин- 'Гішам', Вільх-/Ольш- 'Аллах', Галиц-/Шельв-'халіф', Кур'ян-/Корн- 'Коран', Бакш-'ваф', Мост-'мечеть', Гороб-/Вороб-/Орв-'араб' та ін. Ці дані топонімії засвідчують історичні відомості про те, що джигад ведено арабами за часів Омейядів.

Мерван з Русафи, столиці Гішама: Мервин, Русава, Гайшин. Халіф Гішам належить до менш відомих Омейядів, однак для історичної долі Наддніпрянщини його

роль виявляється вельми важливою. Арабські і європейські джерела подають його ім'я як هشام Hishām, перські – як Hoshām. Син М'уавії Гішам був халіфом упродовж 19 років (724–743) після свого брата Язида (680–723) [27, т. VI, с. 2278]. Він переніс столицю Халіфату з Дамаску на південь до Русафи (під Амманом) – її пишуть Rusafah, Russāfa або Rusayfah [23, р. 90; 25, р. 1820; 26]. Згодом ім'я Гішам мали ще двоє омейядських халіфів в Андалузії – у 788 і 976 роках.

За даними атласу Microsoft Encarta, ім'я Hishām дотепер входить до складу кількох топонімів на Близькому Сході. Зокрема, це Qasr Hishām el Amawī (буквально “Палац Гішама Омейяда”) = Khirbat al Mafjir неподалік від Русайфи і Hīshān в Ірані та Лівії [26].

Через якийсь час у йорданської Русафи знайшовся двійник на Адріатиці. У листопаді 2009 р. колега-географ В. З. Пономаренко замовив рецензію на Правила української транслітерації албанських географічних назв. Під час цієї цікавої роботи випадково виявилось, що в Албанії у середні віки була своя Росафа (!), вона ж Īskenderiye. Тепер це Шкодер [21], відомий італійцям як Скутарі (це не той, що під Стамбулом)...

Після цієї новини назви трьох сіл на Київщині **Шандра, Македони, Росава** несподівано отримали «західне», балканське пояснення від імен албанської Росафи-Іскендерії та її сусідки Македонії. З очевидністю, перші дві назви самі були репліками амманської Русафи і нільської Аль-Іксандарії. Тобто, у парадоксальний спосіб на якусь етапі історії Схід обійшов Грецію морем і прийшов до нас з Заходу...

Таким чином, у середні віки паролем до входу з Адріатики до річкового лабіринту Балкан була назва фортеці на горі біля міста Шкодер (Скутарі, Іскандеріє) – ця фортеця звалася **РОСАФА** (іл. 3). У паролі й відгуку (наші *Русави, Росави* і численні *Розсохи*) – водночас і біографія, і хронологія. Біографія – тому що це очевидні копії з материнської назви РУСАФА під Амманом. А хронологія – тому що столицею і символом халіфату Русафа була близько двадцяти п'яти років (за часів останніх омейядських халіфів Гішама (724–743) і Мервана (744–750)). З усіх цих міркувань **назва Rozafa на Адріатиці могла вказувати тільки й тільки на арабів часів пізніх Омейядів**. Згодом турки, завоювавши землі Балканського півострова, перейменували Росафу-Шкодер на Īskenderieh, не без впливу місцевих назв цього селища – іт. Scutari, алб. Shkoder < ір. Skudra ‘фракійці’.

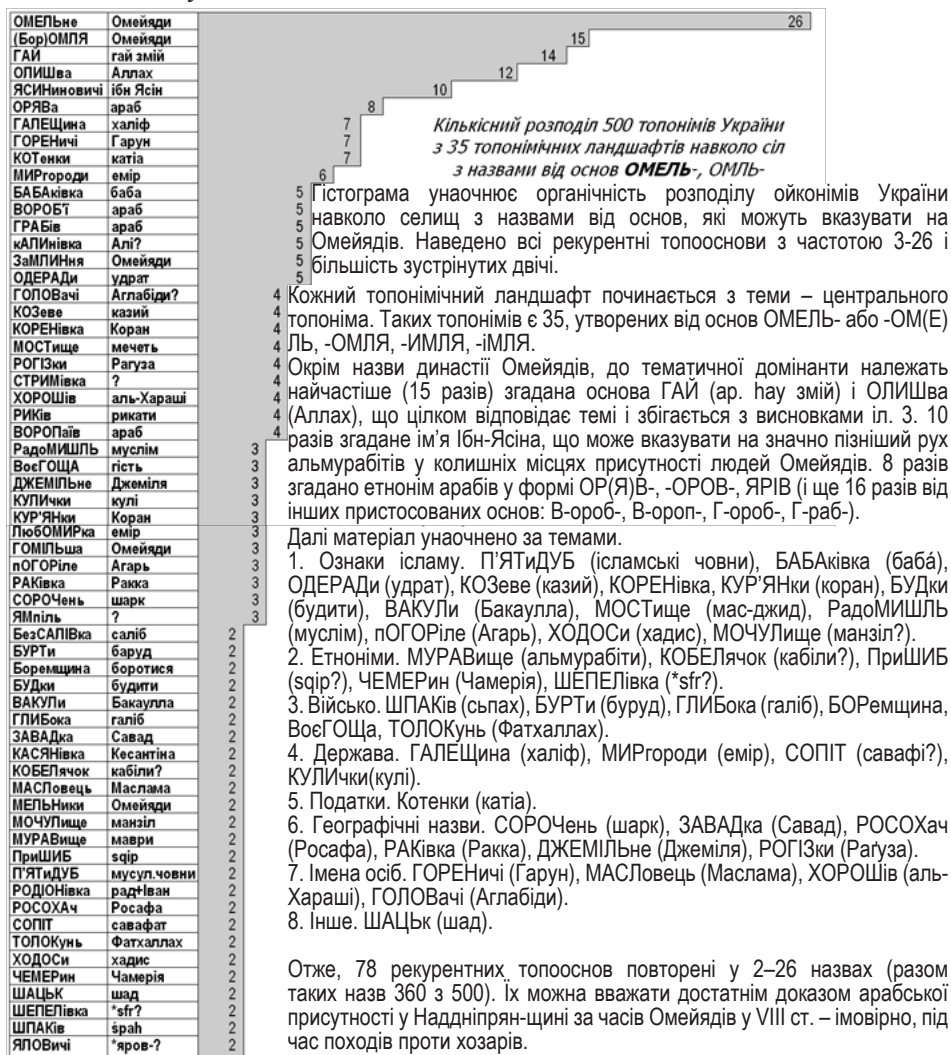
Далі розкрився зв'язок з цим районом також і північних земель Німеччини з топонімами, схожими на імена Росафи й Гішама: це *Rossau 2/ Rassau ~ Gischau 2 i Russow 3 ~ Gischow 2*. У їхніх околицях знайдено й інші, здавалося б, немислимі у Німеччині діагностичні назви мусульманського фракталу: **Müsselmow!**, Möringen, Rakow, Kadow, Glewe... Цікавий тополандшафт з арабським слідом є також у Польщі біля Гданська: **Gischkau** (польською *Juszkowo*): Olszanka, Blotnia, Damaszk, Szumles (żuma), Myszewo, SOPOT (safat), Wojan. Справді, за яких це обставин могли з'явитися у Німеччині в компактному розміщенні назви із значеннями “мусульманове, маври, Раків, Гішове, Русове, Кадіїв, Халіфів”? А у Польщі – “Гішамів, Ольшанка (Аллахова), Міська (балад), Дамаська, Мечетна (джума), Муслімове, Халіфові, Боян (р. Бояна у Шкодері)”? Є своя **Rusava** і у чехів {поруч Holešov халіфів, ř. **Morava**}.

II (744–750 pp.): “він здійснив похід у глибину Хозарії, під час якого зіткнувся зі слов’янами. Дві найповніші версії оповідання про цей похід містяться у творах арабських істориків аль-Балазурі (пом. у 892 р.) і аль-Куфі (пом. у 926 р.). Аль-Балазурі був автором історичної праці «Книга завоювання країн» («Кітаб футух аль-булдан»), яка оповідає про історію арабських завоювань VII – першої половини IX ст. Твір аль-Балазурі дійшов до нас у скороченій редакції, виконаній, імовірно, самим автором... Іншим твором схожого жанру була праця історика аль-Куфі «Книга завоювань» («Кітаб аль-футух»). Коротке повідомлення про похід Мервана є і в «Історії» ат-Табарі, але без згадки про слов’ян. 733 р. Мерван був призначений намісником двох кавказьких провінцій халіфату – Вірменії та Азербайджану (іранського). У 737 р. араби заволоділи тодішньою столицею Хозарії містом Самандар (званим арабами також аль-Байда), яке існувало, найімовірніше, на півночі приморської частини Дагестану. Володар Хозарії мусив тікати, переслідований загонами Мервана. За словами аль-Балазурі, Мерван просунувся далеко *углиб Хозарії*; а аль-Куфі повідомляє, що *араби досягли земель, розташованих «за країною хозарів»*. Обидва автори говорять про те, що Мерван вчинив *наскок на ас-сакаліба* (аль-Куфі додає, що напад зазнали й інші «невірні», тобто немусуль-мани, які жили по сусідству) і взяв у полон 20 тисяч сімей. Згідно з аль-Куфі, араби рушили далі, поки не дійшли до Слов’янської ріки (нахр ас-сакаліба). *За цією рікою вони розбили хозарське військо*, змусили хакана визнати свою поразку і погодитися на прийняття ісламу (Балазурі, с. 207; Ibn Fadlan, S. 296; Куфі/ Буніятов, с. 51)” [5, с. 200–201]. Що ж до “Слов’янської ріки”, то російські укладачі дають змогу вибирати – між Волгою і Доном. Однак топонімія Київщини, як побачимо далі, дає гідні уваги факти на користь ототожнення ріки арабських авторів Нахр ас-сакаліба з Дніпром – рікою таки ж слов’ян і таки ж “за країною хозарів”, а не в ній.

Гішам, Росафа, Мерван на карті України. Розгляньмо топонімічний ландшафт на Дніпрі між селами *Гайшин* Кв (Переяслав-Хм.) і *Росава* Кв (Миронівка) – двома символами тієї доби. Відтворити події можна у такий спосіб. При переправі з боку с. *Гайшин* (Гішам?) через Дніпро мис на правому березі мабуть нагадав арабам Гібралтарську скелю і недавню висадку біля неї мусульман у 711 році, а тому одержав ім’я Тарика еміра, згодом змінену у тюркському середовищі на *Терехтемір* (Тарик Темір, залізний). На історичну присутність хозарів з очевидністю вказує назва с. *Козарівка*. Вона належить селу, фланкованому зобабіч р. *Росава* (Росафа) і р. *Шандра* (назва пізніша, адже Іскендеріє лише згодом стало синонімом Росафи). Далі йдуть села *МАСЛівка* (Маслама?), *ПОТІК* (фатх), *КУТЕЛів* (пор. ар. катала ‘вбивати’), *КОЗИн* (казій), *ВІКТОрівка* (ікта), *БУРТу* (буруд гінці, пошта), *ГОРОБіївка*, *ГРЕБені* (араби), *Верем’я* (Мерв-?), *РАЙок* (Рага), *САЛІВ* (саліб).

Побіжно зауважимо сусідство с. *Гайшин* Кв з с. *ХАРківці*. Коли воно невинно, то це прямиий підрив легенди про Харка, першопоселенця Харкова у XVII ст. Наші події – у VIII ст. Річка *Шандра* у с. *Шандра* має й інші назви – *Шевелиха* і *Шевелуха* [10, с. 617]: пор. нім. Scheveling < schief ‘звивиста’ [24, с. 566]; це давній германізм, збережений в нас у замовляній від гадюки (*шевельюха*) і в лайці *шевлюга* ‘гад’ [3, т. IV, с. 490]. Отже, “змійова річка”.

Деталі цього тополандшафту відповідають наведеним відомостям походу 735 року: біля Дніпра справді живуть слов'яни (у тому числі похрещені: *Салив*) та “інші невірні” – зороастрійці (*Раюк*, *Шпендівка*), серед останніх є і постраждалі (*Липовий Ріг*). Засвідчено присутність хозарів: *Козарівка*, очевидно, *Македони* (у хозарському значенні ‘Візантія’? [en.wikipedia/Khazars]). Згадано й арабів (*Гребені*, *Горобіївка*), і халіфа, що надіслав війська (*Гайшин*), є слід боїв (*Кутелів*, *Потік*, *Липовець*, *Липовий Ріг*, *Ліпляве*) і арабської пошти (*Бурти*). Імовірна згадка Маслами (пор. *Маслівка*), напевно, вказує на те, що у складі війська Мервана були й окремі загони ветеранів попереднього командувача Маслами.

Іл. 4. Семантика топонімів в околицях сіл з назвами від основи Омель-

На західній периферії ареалу топооснови від імені Гішама зберегли старе **-і-**: ● **ГІШИН** Вл Ковель: ^ДОРОТИще; КОЗлиничі, БУДИще, МОСИР 2, МИСЛИна; ● струмок **ГІСЕМ**ів Звір у с. Копашневе Зк Хуст: РОСОШ, Драгово. Ближче до основного району джигаду назви зазнали народної етимології з наближенням до ар. гай ‘змій’: ● **ГЕЙ**Сиха Кв Ставище: ^РОЗкІШне; (пор. б. *Розсішна, РОСОШная = Роскошная* [10, с. 469]) + **ОХМАТ**ів Чк; ● **ГАЙСИН** Вн рц: КАРБівка, КІБЛич, МЕЛЕШків, РАХнівка; ● **ГАЙШИН** Кв Переяс.: ХАРКівці NB; КОЗИнці, КОЗлів, ГОРБані, ПО-ЛОЖаї; ● стр. **ГАЙ.САН** у с. Житні Гори Кв Рокитне: Насташка = КИТАЙгород+ (катаї), ШАРКи, ВІКТОрівка (ікта), ОЛЬШаниця, **МОВЧ**анівка (мульк). Назва струмка ГАЙ.САН утворилася явно внаслідок переосмислення імені халіфа Гішама як сполучення Гай- ар. змій + сан слов. змій.

Усі три імені – Гішам, Русафа, Мерван – вказують на ту саму історичну реальність, то ж варто зосередитися тепер на топонімічних ландшафтах України навколо назв від найрідкіснішої і водночас найдоказовішої з трьох – основи Мерв-, імовірного продовження імені арабського полководця Мервана ібн Могамада, який був двоюрідним братом халіфа Гішама і сам став після нього халіфом. Ціла смуга топонімів на трасі «від Росав до Русав» може відображувати просування арабів далі на південний захід після бою на Росаві та повернення частини їх Дністром і Чорним морем.

Як виглядають конкретні околиці двох подільських назв від основи Мерв-?

● **Мервин** Вн Липовець: ^РОСТІВка 2; РОСОШа < Росафа (за 12 км від Мервина), КОЗИнці, ЯСЕНки 2, ФРАНТівка, КОСТЯНТинівка, КОБИЛЬня, ІВАНьки, БАРТОшівка, ТЕКЛинівка; ● **Мервинці** на р. **МУРАФа!** Вн Мог.-Под.: (за 20 км с. і р. **РУСАВа**); ВАЗЛуївка, КОТЛУбаївка, ШЕНДЕРівка, ОЛЬЧЕдаїв 2, КОЗлів, ТЕКЛинці, **ЯЛАН**ець на р. Яланка (тюрк. *улан* ‘змій’), ШУМи (джума).

Тут цікавий суфікс у назві **МервинЦІ** – прибічники Мервана? І зневажливий суфікс -ва (пор. *Мерва* Вл), який еволюціонував у -фа у виразно неслов'янському мовному середовищі: Мурафа. Значить, сюди ж можуть належати й схожі назви Харківщини: ● **Мерефа Хк Хк: ПОДОЛЬОХ**, **МОРОХовець**, **ЛЕЛЮки 2**, **ОЛЕШки**, **ПоКОТИлівка**, **ГЛИБоке**, **ВІЛЬХівка**, **СОРОКівка**, децю далі – **ВІЛЬХуватка**, Ст. і Нова **ВОДОЛАГа**; ● **Мурафа Хк Краснокутськ: СОРОКове**, **МИРне**; **КОТЕЛевка**, **ОДРАДа**, **КОЗіївка**, **РЯБоконеве**, **ГЛОБівське**, **КОЛОМацький ШЛЯХ**. Оскільки на Поділлі с. Мервинці лежить на р. Мурафа, не виключено, що основа назви р. Мерчик у нп Мурафа Хк теж колись була *Мервчик.

Весь цей топонімічний матеріал може стосуватися **подій арабської кампанії 735–737 рр. до переходу через Слов'янську річку – Нахр ас-сакаліба**. Природно, що того ж часу мають сягати й наявні в контекстах згадки потали – **Подольохи й Водолаги**. Як сказано, вони зосереджені переважно на Лівобережжі: з дотепер відомих – Хк4, Пл4, См2, Чг, Дп.

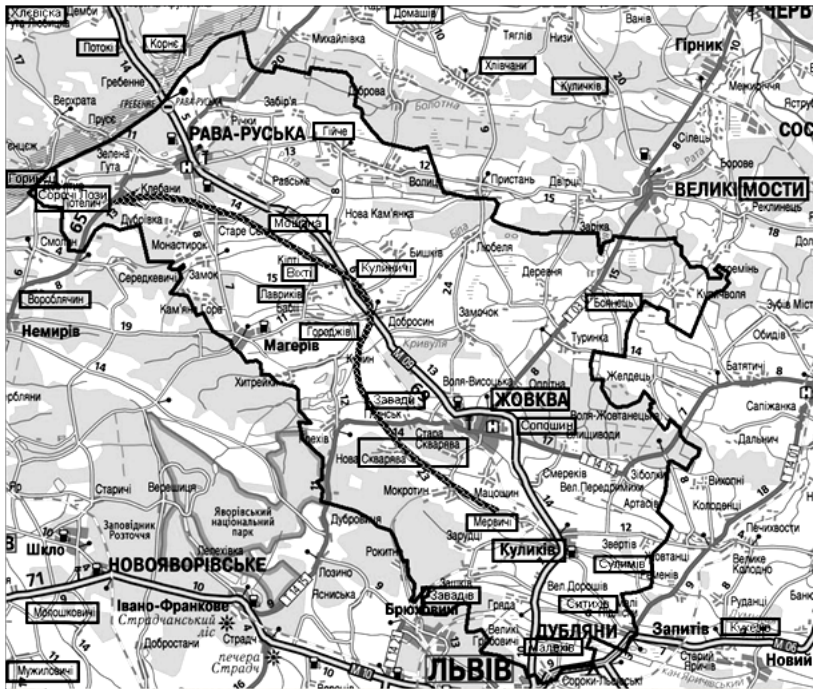
Назва **МервИЧИ** Льв далеко на заході може вказувати не на самого Мервана, а на якусь групу учасників його походу (іл. 5): ● **МЕРВ**ичі Льв Жовква: **МАЛЕХ**ів, **МІЛЯ**ва, **СИТИХ**ів, **КУЛИ**ків, **КУЛИ**ничі, **ГАЙ** ар. гай ‘змій’, **СОРОК**и, **БОЯ**нець, **СОХА**ні, **ГРИН**чуки, **ГОРОДЖ**ів, **ВІХТ**і, **КОЗ**улька, **ЗАВА**Дів 2, **ГАЙ**овий, **МОЩ**ана, **ПОТ**елич ! потала, **СОРОЧ**і Лози (східні човни), **СОПОШ**ин.

На окрему увагу заслуговує ще один топонімічний ландшафт – навколо с. **МЕРВА** Вл під Берестечком: ● **МЕРВА** Вл Горохів: ^Зелене; За**ГАЇ**, ВІЛЬХівка, ГАЛИЧани, **ЯРІВ**ка, МИРків 2, **МИСЛ**ині, МИЛятин, Пере**МИЛ**Ь, ЗАВиДів, ПУСТОмити 2 (Фустат?), РАЧин, **КОЗ**ятин, **ГАС**нка + **ОХМАТ**ків Рв. Оскільки це була військова кампанія, походи окремих загонів Мервана залишали не ареальний (суцільний), а лише маршрутний («пунктирний») слід у топонімії. Одне село мусульманам радіє (*Радомишль* Рв), а за 10 км згадано «боротьбу з Омейядами» (*Бор.емель*) і поруч назва *Товпнжин* від ар. *тауфік* ‘успіх; Провидіння, допомога’. Ще вище по р. Стир – с. *Мерва*, де у зневажливій формі відтворено ім’я Мервана чи його поплічників (пор. Смордва, Дожва, Олишва). Навколо – другорядні, але також діагностичні ознаки того ж тематичного кола: *Мильча* (мулла; у > и у X ст.), *ПереМИЛЬ*, *МИСЛ*ині (муслім), *ГАЛИЧ*ани (халіф?).

Тут час нагадати, що існують папські листи з Риму до Наддніпрянців 802 і 858 років під однаковою назвою “До кліриків Руси” [19, с. 18]: перший з них написав сучасник Карла Великого Папа Лев III (795– 816). Це доварязький час, і тому **до цієї найдавнішої, надійно документованої в Римі згадки Руси не можна застосувати варязьку етимологію**. Фінська інтерпретація назви Руси < Ruotsi ‘Швеція’ виявилася згодом зручною для новгородців, адже надавала їм значущості на «шляху з Варяг у Греки». Натомість очевидно, що саме перша, доварязька основа Рус- унаочнена також у десятку назв Russtdorf, Rossbach у топонімії на сході Німеччини, де ніколи не було слов’янських полків княжої Руси: ті Русдорфи – арабські! І з’явилися вони там у дофранкську добу (пор. Püttlach ~ Rossbach D).

Повертаючись до топонімічної аргументації, нагадаймо, що Гайсин і чотири Русави розташовані в одному районі з Мервином і Мервинцями, Гайшин – з трьома Росавами. Виходить, на підставі топонімічних контекстів назви Русава, Росава можуть бути репліками ім’я столиці Омейядів Русафи (тепер Ar Rusayfah, Rusafah). Таким чином, назва арабської Русафи не лише являє собою вельми ймовірне пояснення кільканадцяти українських назв *Русава*, *Росава* і *120 Росох/Розсох* (!), але й може бути найдавнішим формальним джерелом соціоніма Рус-, що згодом набув значення “варязька дружина” [6].

Маслії, Хорошки: імена Маслами і аль-Хараші на карті. Залишалось розглянути топонімічні околиці навколо сіл з назвами від імен першого проводиря арабських військ у Хозарії Маслами та його заступника аль-Хараші. Поза сумнівом, у слов’яномовному середовищі перший мав стати *Масляним, а інший – *Хорошим, хоча нічого доброго для переможених історія про них не зберегла.

Іл. 5. Топонімічний слід арабської присутності VIII ст. під Жовквою Лв: нп Потелич (потала), Шубари (шу'убійя, опір+бор-), Городжів (ар. харадж, вид податку), Віхті (ар. ікта, земельне володіння), Малехів, Молошковичі (ар. маллах 'моряк'), Мервичі (Мерван), Сопошин, Сапіжанка (ас-Саффах), р. Жабник (р. Заб), Завади, Завадів (Савад 'Вавилон'), Кукезів (Кавказ); Лавриків (Ляберіє, район в Албанії), Боянець (р. Бояна в Албанії), Скварява (ар. *sfr- 'гість, купець' > *shwr-; пор. Сквирка Кв < днор. ім'я власне Сфірк)

У зв'язку з імовірною присутністю Маслами у Хозарії спадає на думку цікава назва нп *Маслова Пристань* РФ Белг. на Сіверському Дінці біля кордону з Україною. Там само під Острогозьком існує *Новая Масловка*, а далі на схід – *РУССОШЬ* (Rusafa!). Неподаляк від неї знову *Маслакове і Маслівка* Лг, а під Дергачами *Маслії* Хк (люди Маслами?). Про них же, мабуть, і назва *Маслівці* Пл {ХАРенки, ЯРОШі яраш мир}. Село *Маслове* Чк порівняно близьке до с. *Маслів Брід* на р. Синюха: значить, і тут його загопи побували. Далі виявлено близькість с. *Масловець* ~ *Гішин* Вл; с. *Маслянка* Рв ~ *Мерва* Вл; с. *Хороша*, *Мервин* ~ *ДУБ-маслівка* Вн. Як видно з назви останнього села поблизу Пд. Бугу, для Маслами тут виготовляли дубки – човни. Бугом він міг скоро доплисти до лиману: і під Херсоном справді є р. *Маслова Перебійна* НВ і далі с. *Маслівка*, а на верхів'ях р. Берда Зп інша цікава назва балки – *Маслобоїха*. (Під Тамбовом є віддалена аналогія до назви *Дубмаслівка* – *Дуплято-Масловка*. На карті не позначене інше урочище = «вулиця» *Маслівка* в Осокорках під Києвом.)

зміст – це описаний істориками (аль-Балазурі, ібн-Фадлан, аль-Куфі) арабський джихад проти хозарів, серед данників яких сотні років були й наддніпрянські слов'яни – предки українців. Отримане нове знання корелює зі встановленими фактами: 1) про досліджений Ю. Гудимою скарб з Йосипівки [4]; 2) про вигнанців-габрів; 3) про слід в Україні війни Аббасидів з Омейядами.

2. У топонімії України трапляються численні повтори імен халіфа Гішама та його полководців Маслами, аль-Хараші й Мервана. Знайдено репліки назви столиці Халіфату Русафи, яка виявляється причетною до початкової історії етноніма руси. Існує виразна просторова кореляція назв від основи Фатхаллах та вказаних імен відомих з історії проводирів джихаду в Хозарії. Це і дає підставу датувати розглянуті назви 710–737 рр.

3. Безперечні дві головні особливості підсумкової схеми: скупчення топонімів на сході України і виразний слід маршруту походу Мервана чи одного з його загонів з Трахтемирова до Дністра («від Росави до Русави»). Помітно, що маршрут обрано свідомо на південний захід і доведено до Русав, де мабуть чекали «групи підтримки» або човни.

4. На карті видно також низку місць, де згадано імена усіх трьох, або принаймні двох арабських воєвод (Дубмаслівка, Хороша, Мервин]Вн; [Маслії, Хорошеве, Мурафа/Мерефа Хк; [Маслянка Рв, Горохів, Мерва]Вл; [Масалаївка, Хороше Озеро]Чг). Це може свідчити лише про те, що у війську Мервана окремі загоони й далі очолювали підлеглі старих полководців.

5. Завдяки спадкоємності етномовної пам'яті топонімічний слід джихаду дотепер залишається частиною системи місцевих назв України. Спогад про бойовий заклик мусульман з усіх слов'ян зберегли лише українці у слові *потала*. Слід арабо-хозарської війни в українській лексиці й топонімії свідчить про тяглу історію України і українців упродовж останніх 12 століть. Досі вживані топоніми VIII ст. – доказ як відображення тодішньої світової історії, так і активної участі в ній наших предків. Разом з відсутніми в інших слов'ян українськими лексичними арабізмами ці топоніми можуть стосуватися лише прямих контактів наших предків з арабами у VIII ст., тобто у *долітописні* часи. Це підриває науковий конструкт “єдиної давньоруської мови” і водночас легалізує поняття мови праукраїнської.

Наведені висновки підтверджені восени 2010 року після виявлення на карті України низки нових свідчень про дальші події у Халіфаті (зміна династії 750 року), а саме – сусідство назв з топоосновами від імен останнього Омейяда Мервана і першого Аббасида ас-Саффаха (повне ім'я Абū ль-‘Аббас ‘Абд Аллāх). Ключовою топооснотою стала назва річки Заб, де 750 року відбулася вирішальна битва між Омейядами і Аббасидами [17, с. 104–124]. В Україні, Польщі, Чехії знайдено взаємно доказові сусідства назв від основ Жаб- (Соб-, Зуб-) ~ Сопош- ~ Мерв-, що вказує на якесь продовження війни 750 року в арабській діаспорі серед слов'ян.

Крім того з'ясувалося, що у топонімії України династонами Аббасидів і Омейядів пред-ставлені не в арабських формах, а у їхніх арамейських відповідниках: це відповідає і участі сирійців у джихаді, і мовним реаліям Хозарського каганату (ар. Бені Аббас ~ укр. Барабаш-, ар. Бану Умай ~ укр. Баремель-, – через арам./сир. Бар Аббас, Бар Умай).

Після 750 року мало статися й переосмислення Бар Умай- (пор. укр. Баремель [25], слц. Baromlak) у *Бор Омей- (начебто від ‘боротися’, пор. Боремель Рв, Боромля См, р. Боромолка Жт, р. Борімля См2).

Навесні 2011 року знайдено нові свідчення реалістичності картини, що відкривається: це група топонімів від основи Шуби- з імовірного прототипу ар. *шу’убійя* ‘опір експансії арабів’. Назв від цієї основи виявлено 10 в Україні, 5 у Польщі і 4 на крайній півночі Німеччини (*Шуби Хк, Шубине Хк, Км, Шубині Стави Чк, Шубівка Кв, Шубків Рв, Шубранець Чв, Шубари Лв, бол. Шуботинкове Кв, Кашубівка Пл; Wojny-Szuby* (осмислене!), *Szubin, Szubina, Kaszuby, Schübben; Schuby 2, TolksCHUBY, NorderSCHUBYfeld*) [18, с. 32–37].

За матеріалами досліджень у 2007–2011 роках створено 8 навчальних діафільмів (презентацій у програмі Power Point) загальним обсягом близько 500 анімованих кадрів (тривалість перегляду понад 3 год.). Діафільми не раз демонстровані для екскурсантів Лінгвістичного музею, апробовані на міжнародних наукових конференціях з історії та мовознавства у Львові й Києві, під час наукових відряджень автора до Загребського університету (Хорватія) у червні 2010 року і до Університету м. Кесантіна (Алжир) в лютому 2011 року Тематика фільмів: 1. Арабо-хозарська війна: топонімічний слід; 2. Аббасиди проти Омейядів в Україні; 3. Араби і габри над Дніпром; 4. Араби – свідки християн; 5. Араби й франки в Україні; 6. Росафа, порт і ворота арабів; 7. Магриб в Україні; 8. Нерозривність історії Європи у словнику, топонімії та генетиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Всемирная история : В 10 т. – М., 1955–1970.
2. Гафуров А. Имя и история / Алім Гафуров. – М., 1987.
3. Грінченко Б. Словарь української мови : у 4 т. / Борис Грінченко. – К., 1907–1909.
4. Гудима Ю. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу / Юрій Гудима // Вісник інституту археології. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 164–175.
5. Древняя Русь в свете зарубежных источников/ Ред. Елена Александровна Мельникова. – М., 2003.
6. Багрянородный К. Об управлении империей / Константин Багрянородный.– М., 1990.
7. Нерознак В. П. Названия древнерусских городов / Владимир Петрович Нерознак. – М., 1983.
8. Плетнева С. А. Хазары / Светлана Александровна Плетнева. – М., 1976.
9. Рибалкін В. С. Підступність “відомого” слова, або читаючи ібн-Хурдадбега / Валерій Сергійович Рибалкін // Східний світ. – №3, 2009.
10. Словник гідронімів України. – К., 1979.
11. Тищенко К. М. Арабський пласт топонімії України / Костянтин Миколайович Тищенко. – К., 2008.
12. Тищенко К. М. Волхви – парфянські маги / Костянтин Миколайович Тищенко // Мови і культури у новій Європі: контакти і самобутність : збірник наук. доповідей. – К., 2009. – С. 628–638.
13. Тищенко К. М. Етнічна історія прадавньої України / Костянтин Миколайович Тищенко. – К., 2008.
14. Тищенко К. М. Забуті габри-вигнанці / Костянтин Миколайович Тищенко // Україна. Наука і культура. – К., 2010. – Вип. 35. – С. 218–248.

15. *Тищенко К. М.* Зороастрійський пласт топонімії Європи / Костянтин Миколайович Тищенко // *Studia linguistica*. Збірник наукових праць. – Vol. 2.– К. : КНУТШ, 2009. – С. 348–355.
16. *Тищенко К. М.* Іншомовні топоніми України. Етимологічний словник-посібник / Костянтин Миколайович Тищенко. – Тернопіль, 2010.
17. *Тищенко К. М.* Халіфат і сівера : топонімічний слід в Україні / Костянтин Миколайович Тищенко. – К., 2011.
18. *Тищенко К. М.* “Чижі” – християни, “Шуби” – партизани VIII століття / Костянтин Миколайович Тищенко // *Дивослово*. – №7. – 2011. – С. 32–37.
19. *Трубачев О. Н.* Названия рек Правобережной Украины / Олег Николаевич Трубачев. – М., 1968.
20. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1973. – Далі АТП.
21. Albania. Road Map & Travel Guide. 1:400 000. – [Tirana], Arba Ed., [2008].
22. A Thousand Years of Christianity in Ukraine. An Encyclopedic Chronology/ Osyp Zinkewych, Andrew Sorokowski. – NY, Baltimore, Toronto. – 1988.
23. Il nuovo atlante storico Zanichelli. – Bologna, 1995.
24. *Kiss L.* Földrajzi nevek etimológiai szótára / Kiss Lajos. – Budapest, 1980.
25. Le petit Robert. Dictionnaire universel des noms propres. – Paris, 1988.
26. Microsoft Encarta Interactive World Atlas 2000.
27. *Mo'in M.* An Intermediate Persian Dictionary: In 6 Vols. / Mo'in M. – Tehran, 1992.

*Стаття: надійшла до редакції 15.10.2010
прийнята до друку 15.11.2010*

THE TRACE OF THE ARAB-KHAZAR WAR OF 710–737 IN UKRAINIAN PLACE NAMES

Kostiantyn Tyschenko

*Taras Shevchenko National University in Kyiv,
Linguistic Museum,
60, Volodymyrs'ka Str., Kyiv, Ukraine, 01033,
tel.: (+38044) 239 34 97, e-mail: langs@com.ua*

A clear trace of the Arab-Khazar War (713-735) was detected by means of the contextual analysis in the place names of Left Banc Ukraine as well as along the military expedition route «Rosava – Rusava», where the place names contain till now the names of some of jihad chiefs.

Key words: place names, jihad, potala, Ukraine, Caliphate, Rusafah, Hisham, Marvan, Maslamah, al-Kharashi, river Zab, as-Saffah.

СЛЕД АРАБО-ХАЗАРСКОЙ ВОЙНЫ 710–737 ГОДОВ В ТОПОНИМИИ УКРАИНЫ

Константин Тищенко

*Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
Лингвистический музей,
ул. Владимирская, 60, Киев, Украина, 01033,
тел.: (+38044) 239 34 97, e-mail: langs@com.ua*

Явный след арабо-хазарской войны (710–737 гг.) обнаружен при помощи метода контекстуального анализа в топонимии Левобережной Украины, а также вдоль маршрута похода “от Росавы до Русавы”, где местные названия донныне сохраняют имена нескольких воевод джихада.

Ключевые слова: топонимы, джихад, укр. потала, Украина, Халифат, Русафа, Гишам, Мерван, Маслама, аль-Хараша, река Заб, ас-Саффах.